

DE KATHOLIEKEN IN UTRECHT 1580 - 1672

Utrecht was als bisschopsstad met haar vijf kapittels beslist de meest katholieke stad van het Noorden. Al was 1566 dan een zeer roerig jaar en kregen de calvinisten te Utrecht op de 27e augustus de Jacobikerk toegewezen van de vroedschap, het bleef een echte katholieke stad.

Margaretha van Parma ontnam de calvinisten de Jacobikerk trouwens al weer snel. Toen Alva in 1568 naar de Nederlanden kwam gaf hij opdracht dat de kerken en kloosters die door de beeldenstorm getroffen waren „wederomme opgemaect ende gerepareert worden binnen den tijt van drie maenden eerstcomende“. Veel duidde erop dat de calvinisten het onderspit gedolven hadden. Niets bleek echter minder waar te zijn.

Toen Willem van Oranje door middel van de Satisfactie, een verdrag tussen de eerst genoemde en de stad Utrecht, weer als stadhouder werd erkend, lanceerde hij een plan voor een religievrede. Wanneer in een stad of dorp meer dan 100 gezinnen vroegen om vrijheid voor hun godsdienstuitoefening, dan moest hun die gegeven worden. Aan de hand van dit plan herzag de rekkelijke en tolerante vroedschap de verhouding tussen katholieken en protestanten. Op 3 januari 1579 legde de raad de vijf kapittels, als vertegenwoordigers van de katholieken een ontwerp-akkoord voor. Daar het voor de calvinisten een gunstig akkoord was - zij kregen onder meer de Minderbroederen de Jacobikerk ter beschikking - weigerden de kapittels dit akkoord resoluut. Van verdraagzaamheid tussen de beide religies, waarop de vroedschap had gehoopt, kwam weinig terecht. Een preekverbod door de raad aan „opruige“ Dominicanen opgelegd op 9 juni 1579 bracht alles in een stroomversnelling. De katholieken protesteerden met als gevolg een beeldenstorm van de calvinisten op 10 juni. Er kwam een nieuw akkoord waarbij de protestanten naast de Minderbroeder- en Jacobikerk nu ook nog de Buur- en Nicolaaskerk toegewezen kregen van de vroedschap. Toen stadhouder Rennenberg van Groningen, die mede de Unie van Utrecht had ondertekend, in maart 1580 de zijde van Parma koos, brak een volgende beeldenstorm los. Utrecht moest het de 7e van die maand ontgelden. Een verbod op de katholieke godsdienst door de burgerhoplieden aan de vroedschap opgelegd werd door Oranje op 23 maart ongedaan gemaakt. De Utrechtse calvinisten kenden echter geen weg terug. De vroedschap voorzag dit en verbod derhalve op 14 juni andermaal, en nu definitief de heimelijke of in het openbaar uitgevoerde katholieke godsdienst.

Johannes Wachtelaar.

Foto: Rijksmuseum Catharijneconvent

De Staten van Utrecht weigerden de maatregel van de vroedschap te aanvaarden. De magistraat van de stad kondigde dan ook op eigen initiatief de 18e juni een ordonnantie af „tegens de exercitie van de Roomsche Religie en het dragen van geestelijke klederen“. Ondanks het verbod werd tegen de katholieken niet streng opgetreden. Pas per decreet van 22 april 1587, nu ook door de Staten van Utrecht, werd aan katholieke geestelijken het uitoefenen van een ambt verboden. De meeste van deze geestelijken zochten hun toevlucht tot de nog aan het katholicisme trouw gebleven adel, waarvan een aantal op de ridderlijke hofsteden rond de stad woonden. Deze kastelen dienden vaak als eerste schuilkerken. In de stad werden de eerste katholieke godsdienstoefeningen vaak 's nachts gehouden. De schout wist dit

wel maar voor een paar duiten kneep hij graag een oogje dicht. De regenten raakten niet onder de indruk van de steeds maar weer protesterende predikanten, die deze nachtelijke diensten maar moeilijk konden verkroppen. Sasbout Vosmeer, de eerste apostolische vicaris, schreef dan ook dat de plakkaaten voornamelijk werden afgekondigd om „die heftige predikanten ter wille te zijn“. Hij was vrij optimistisch gestemd want volgens hem gingen de katholieken over het algemeen „stil hun gang“.

De druk van de calvinisten werd sterk vergroot toen Robert Dudley, graaf van Leicester, door de Staten-Generaal, die in 1581 Philips II als vorst hadden afgezworen, als gouverneur-generaal aangesteld, zijn residentie in Utrecht nam in april 1586. Deze man koos meteen de zijde van de steile calvinisten. Hij begon een ware kruistocht tegen de katholieken, die als enig voordeel hadden dat Leicester een slecht politicus was die al spoedig in conflict kwam met de regenten van Holland en Zeeland en daarom in 1588 weer naar Engeland terugkeerde. Oude leden van de Utrechtse raad die door Leicester waren vervangen omdat ze niet extreem calvinistisch genoeg waren, keerden op de regeringskussens terug.

Tot 1609 was er sprake van een rustig intermezzo, waarin weliswaar een paar resoluties tegen de katholieken werden uitgevaardigd, maar de katholieken stoorden zich daar nauwelijks aan en werden ook niet ernstig vervolgd. Niet zozeer religieuze als wel politieke en economische factoren brachten weer wat leven in de brouwerij. De oorzaak daarvan was gelegen in de steeds drukkender belastingen die, vanwege de stijgende oorlogskosten aan de burgerij werden opgelegd. De irritatie werd vergroot omdat de secularisering van de katholieke geestelijke goederen een rijke bron van inkomsten vormde, die voor dit doel gebruikt werd maar meestal in de zakken van de regenten verdween. De druppel die de emmer deed overlopen waren de buitenneringen. Dit waren nijverheden, gelegen op bezittingen van de adel buiten de stad, die een gevaarlijke concurrentie vormden voor de stedelijke industrie omdat ze met minder accijns belast waren. Dit leidde op 21 januari 1610 tot een oproer, waarbij katholieken en calvinisten eendrachtig samenwerkten. De Hollandse regenten die bang waren dat het oproer zich zou verbreiden stuurden Frederik Hendrik met 40 vendels naar Utrecht. Het oproer werd snel onderdrukt. Tot 1618, als Maurits naar Utrecht komt, verandert er niets. Ach ja, met regelmaat klaagde een aantal kerkeraadsliden of predikanten wel op het stadhuis over de katholieke eredienst en de reactie van de vroedschap was dan meestal dat ze een of ander oud plakkaat weer eens uit de motteballen haalde. Verder gebeurde er niets. Een voorbeeld om deze gang van zaken te illustreren: het „zingen en trommen op nieuwjaarsavond“ werd tussen 1584 en 1648 maar liefst 50 keer verboden. Dit soort activiteiten dat door de calvinisten als paaps werd gebrandmerkt was zo traditioneel dat niemand zich aan de verboden stoorde.

De strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten die in 1618 in het voordeel van de laatsten

beslist werd, mede doordat Maurits hun zijde koos, betekende voor de katholieken te Utrecht het einde van een rustig tijdperk. De nieuwe apostolische vicaris Rovenius schreef naar Rome dat de magistraat stenger optrad dan ooit. Steeds meer huisdiensten van de katholieken werden verstoord en kerkornamenten geconfisceerd of vernield. De controle op priesters werd verscherpt. Begin maart 1622 werd door de vroedschap een plakkaat bekend gemaakt, afgekondigd door de Staten-Generaal op 26 februari, waarbij alle katholieke geestelijken geboden werd hun naam en woonplaats op te geven. Op 11, 12 en 13 maart verschenen uiteraard een dertigtal priesters voor de schout. In 1635 werd dit plakkaat vernieuwd en kregen schout en officieren de opdracht op de naleving van alle plakkaaten goed acht te geven. Op de zondag en op katholieke feestdagen werd er door de schout en zijn manschappen extra „bij de wech“ gepatrouilleerd om katholieke bijeenkomsten op te sporen.

In 1636 vaardigen de Staten van Utrecht een plakkaat uit waarin de klopjes het geven van onderwijs en catechese verboden werd. Klopjes waren ongehuwde vrouwen die, omdat ze niet in een klooster mochten intreden, op een andere wijze trachtten een godsdienstig leven te leiden. Zij waren waardevolle hulpkrachten voor de katholieke geestelijken.

Dat de provincie Utrecht voor de katholieken toch nog gunstig afstak bij Holland en Zeeland, ondanks het feit dat in 1639 te Utrecht de correspondentie van Rovenius ontdekt werd, blijkt uit het aantal plakkaaten dat tussen 1636 en 1672 in deze gewesten werd uitgevaardigd. In Utrecht waren er dat 14, in Holland en Zeeland 223! Bovendien werden er op de plakkaaten in Utrecht ook nog wel eens uitzonderingen gemaakt. Alle katholieken was het recht ontzegd een ambt bij de overheid te mogen uitoefenen. Op 21 juli 1646 echter besloot de vroedschap Thomas Maes, „paeps gesint“, te benoemen „totter secretarisampt der respective gerechten buytten de Wittevrouwen, Tollersteegh ende Catharijnenpoorten“. Onderzoek heeft uitgewezen dat van het aantal schepenen in Tolsteeg tussen 1650 en 1675 benoemd ongeveer 75 procent katholiek is geweest.

Ondanks de woorden van Rovenius in zijn verslag aan de paus in 1653 dat „ijver voor de godsdienst allen kenmerkte“ en dat de zon- en feestdagen druk bezocht bleven, ging de overheid er in de jaren veertig en vijftig toe over maatregelen te nemen die verder reikten dan het bestrijden van het zichtbare catholicisme alleen. Tussen 1652 en 1655 werden diverse raadsbesluiten genomen die ten doel hadden de geheime verbindingen tussen huizen en erven van katholieke eigenaars af te sluiten. Alhoewel de zaak niet verhardde kwam de vroedschap toch steeds meer onder druk te staan van Holland en Zeeland en van de hervormde synodes. De positie voor de katholieken stabiliseerde zich in de jaren zestig: nieuwe verbodsbepalingen werden niet afgekondigd en ondervraagde priesters werden vrij snel weer vrijgelaten. Deze situatie duurde voort tot 30 juni 1672. Toen werd Utrecht door de Fransen bezet en mocht de katholie-

ke eredienst, zij het tijdelijk, weer in het openbaar gevierd worden.

Over het aantal katholieken gedurende de periode 1580-1672 heerst veel onzekerheid. Heeft het protestantiserings-effect van de reformatie in Utrecht al snel effect gehad? Volgens de verslagen van de apostolische vicarissen Vosmeer en Rovenius aan Rome wel. In zijn verslag van 1602 telt Vosmeer in Utrecht 12.000 à 14.000 katholieken die het Paasfeest hadden gevierd. Uit diverse schattingen kan gesteld worden dat Utrecht gedurende de 17e eeuw ongeveer 25.000 inwoners heeft gehad. In Vosmeer zijn tijd was dus zeer waarschijnlijk nog meer dan de helft van de bevolking katholiek. Een aantal prominente historici bevestigen dit percentage ook. Als Rovenius twintig jaar later zijn verslag aan de paus stuurt schrijft hij over 8.000 communicanten. Dat is dus ongeveer één-derde gedeelte van de bevolking. Waarschijnlijk heeft dus tussen 1613 en 1622 een fikse daling van het aantal katholieken plaats gehad. Het op gang komen van de protestantse armenzorg zou hierbij een grote rol gespeeld kunnen hebben. De huwelijksboeken uit de zeventiende eeuw bevestigen deze cijfers. In 1622 werden er 100 katholieke huwelijken op het stadhuis geregistreerd tegenover 298 gereformeerde huwelijken. Deze verhouding van één op drie blijft na 1622 vrij constant. Nog een voorbeeld: in 1656 bedroeg het aantal gereformeerde huwelijken 317 tegenover 102 katholieke. De cijfers van de apostolische vicarissen lijken dus vrij betrouwbaar te zijn.

De Jezuïtenstatie aan de Catharijnesteeg, huis Nieuwgracht nr. 49. G.A.U. Top. Atlas Kb 3.1.

Over het wel en wee van de katholieke zielzorg hebben we dankzij de gevonden correspondentie van Rovenius in 1639 en de gevoerde processen tegen enkele geestelijken naar aanleiding van die correspondentie een redelijk inzicht. Ik denk hierbij met name aan Gerrit Pelt, pastoor van Maria Maior (de vroegere Buurkerkparochie). Gerrit Pelt stamde uit een rijke familie. De naam Pelt duikt in 1599 voor het eerst in de Utrechtse archieven op. Was deze familie niet katholiek geweest dan zouden de zonen ongetwijfeld ambten op regeringsniveau toebedeeld zijn. Nu moest voor hen andere bezigheden gevonden worden. De meesten studeerden rechten, medicijnen of theologie in de Zuidelijke Nederlanden om zich dan als advocaat, arts of geestelijke weer in de Noordelijke Nederlanden te vestigen.

Zo geschiedde ook met Gerrit. Hij vertoefde te Leuven en ontving daar op 22 augustus 1615 het licentiaat in de theologie. Bij plakkaatsverordening van 1622 meldde Gerrit zich te Montfoort en op 11 september 1630 gaf hij aan de schout te Utrecht zijn adres op: „St. Marienkerkhoff“. Zeer waarschijnlijk vertoefde hij in een huis dat zijn vader Steven Pelt in 1601 van ene Dirck Piek gekocht had.

Op 28 december 1632 werd Gerrit pastoor van Maria Maior. Bijna vier jaar later op 8 juli 1636 kreeg Gerrit een collatie „sub diaconatis“ van de „kercke van Sinte Marie“ (de kapittelkerk, dus niet van Maria Maior de parochiekerk). Dit was een inhoudsloos ambt want de handelingen van de eredienst die Gerrit volgens de collatie moest verrichten waren allang verboden. De inkomsten verbonden aan dit ambt kreeg Gerrit echter wel en daar ging het ook om. Over de inkomsten die Gerrit als pastoor genoot is verder niet veel bekend. Hij kreeg jaarlijkse traktementen voor het doen van zielmissen voor overleden familieleden; in 1623 zond neef Petrus hem tien gulden „vuur een jaar paye“ voor de zielmis van zijn overleden ouders. Op 9 november 1633 richtte Rovenius het Utrechtse Vicariaat op, een college dat dezelfde functie moest vervullen als het vroegere Domkapittel. Van de elf leden werd Gerrit er een. Naast hem hadden nog drie Utrechtse pastoors zitting in het Vicariaat. In de schaarse notulen van deze instelling komt de naam van Gerrit twee keer voor. Hij moet in Woerden en Dordt parochie en pastoraat bekijken. Op 18 november 1635 benoemde Rovenius Gerrit tot kanunnik ten Dom. Paus Paulus V had Rovenius in 1615 de bevoegdheid gegeven kanunniken te benoemen en van die bevoegdheid maakte de apostolische vicaris meermalen gebruik. Lang heeft Gerrit zijn werk niet kunnen doen want bij de gevonden correspondentie van Rovenius waren ook akten aangaande zijn diverse benoemingen aanwezig. Op grond hiervan bleek dat hij in 1639 diverse malen werd gedagvaard en ten slotte op 22 mei 1640 bij verstek veroordeeld tot verbanning buiten Utrecht en tot het betalen van een boete, 1200 gulden hoog. Daarna is er weinig meer van Gerrit in de archieven te vinden. Waarschijnlijk is hij in 1652 overleden.

Gerrit Pelt was natuurlijk niet de enige pastoor die in

de stad Utrecht werkte. Adriaan van Oirschot en Martinus Regius, beiden pastoor van de Geertekerkparochie, zijn de eerste pastoors over wie in de verslagen aan Rome rond 1600 melding wordt gemaakt. Zij zijn meerdere malen door de schout voor verhoor mee genomen en diverse weken vast gehouden, maar ze hadden toch een grote bewegingsvrijheid. Van Adriaan werd zelfs gezegd dat hij een eigen huiskapel had. Hij schreef aan een vriend dat hij „hier“ zeer tevreden was. In Abstede had hij een catechesegroep onder zijn beheer en net als Martinus Regius werkte hij veel buiten de stadswallen. Als een pastoor werd betrappt tijdens het celebreren van een dienst, zoals Johannes Kuyck gebeurde in 1614 in de Jacobiparochie, dan werd er meestal een losgeld betaald en daarna kon de geestelijke weer ongestoord zijn werk voort zetten. Naast deze „werkpastoors“ kwamen er na het eerste kwart van de 17e eeuw steeds meer „bestuurspastoors“. We zagen al hoe de functie van Gerrit Pelt zich wijzigde. De opleiding van de katholieke geestelijken, die tot 1580 nog al wat te wensen had overgelaten, werd steeds beter geregeld.

Ze werden derhalve ook steeds beter ingewijd in bestuurlijk werk, een moeizame klus nu de katholieke kerkprovincie in de Noordelijke Lage Landen in het nauw gedreven was. De bekendsten van deze laatste groep waren: Jacob Bool, pastoor van de Buurkerkparochie, die meerdere malen met Rovenius naar Rome reisde, Johannes Wachtelaar, pastoor van de Geertekerkparochie, die de schuilkerk in de Mariahoek enorm uitbreidde en Johannes Putcamer, pastoor van de Nicolaasparochie. Net als Bool was ook Abraham van Brienen, pastoor van de Geertekerkparochie vanaf 1640, doctor in de theologie. Hij verzorgde zelfs het verslag over de toestand in de Republiek in 1638. De meeste „bestuurspastoors“ kwamen uit de Geerte- en Buurkerkparochie. Opvallend is dat uit de Jacobijkerkparochie geen enkele bestuurder te vinden is. Voor de bestuurders kregen de parochies meestal enkele „assistenten“ toegewezen zodat de zielzorg niet in gevaar kwam.

Conflicten over de zielzorg tussen seculieren (de wereldgeestelijken) en regulieren (de ordegeestelijken) waren er veel. Met name de Jezuïeten roerden zich flink in het Utrechtse. Zij beschouwden de Republiek na de dood van Schenk van Toutenburg, de laatste aartsbisschop na de reformatie, in 1580 als missiegebied. Dat betekende dat ze aan niemand behalve aan Rome verantwoording schuldig waren. De seculieren beweerden dat met de apostolische vicarissen de continuïteit van de Nederlandse kerkprovincie vaststond en dat de regulieren aan de apostolische vicaris verantwoording schuldig waren. Deze kwestie bleef gedurende de hele 17e eeuw, ondanks allerlei overeenkomsten, onopgelost. Zelfs de oprichting van het reeds eerder genoemde Vicariaat en het Collegium Pastorum Ultrajectensium, die in wezen de seculieren wat voordeeltjes moesten bieden tegenover de jezuiten, brachten de laatsten niet van hun stuk.

De regulieren hadden dan ook succes. Van de 1059 dopen tussen 1663 en 1679 vonden er 648 bij de seculieren plaats: 338 te Achter-Clarenburg en 310 op

Sasbout Vosmaer, 1598.

Foto: Rijksmuseum Catharijneconvent

de Mariaplaats. De regulieren registreerden 411 dopen, waarvan de jezuiten er 275 voor hun rekening namen. De invloed van hen was dus binnen Utrecht beslist aanzienlijk.

Zeker tot in het vierde decennium van de 17e eeuw hebben de katholieken in Utrecht hun godsdienst in redelijke vrijheid kunnen uitoefenen. Gezegd kan worden dat de protestantisering van de Republiek, zij het geleidelijk aan, min of meer geslaagd is. In Utrecht bleef slechts een derde van de bevolking uiteindelijk katholiek, en dat is voor de meest katholieke stad uit het Noorden relatief weinig.

Niek Boukema

De tentoonstelling „Oud-Utrecht 1923-1983“ en de prijswinnende foto's van de Oud-Utrecht Fotowedstrijd zijn tot 10 juli a.s. te bezichtigen in het Centraal Museum. Vanaf 8 augustus tot eind september is de expositie te zien in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst.

(advertentie)

Te koop Jaarboek Oud-Utrecht

1943 t/m 1976 en Maandblad 1943 t/m 1962 (niet helemaal compleet), in één koop voor f 500,-, excl. verzendkosten.

Te bevragen in de weekends
telefoon 05704-22 60.